

## „ЗАПИСКИ ОТ МЪРТВИЯ ДОМ“ В ТВОРЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ДОСТОЕВСКИ

Елена Димитрова

„Неговият живот е толкова богат с необикновени нещастия и чудодейни радости — пише Анри Тройа, щото човек изпитва желание не да го романизира, а да го потуши. Тоя гениален писател е устроил сякаш своя живот по образа на романите си, превърнал е съществуването си в най-увлекателния си роман. Истината тук изглежда по-неправдоподобна от най-неправдоподобната легенда.“<sup>1</sup>

Сякаш две непримирими противоборстващи сили са сътворявали личния роман и тревожния дух на писателя. Външните контрасти в биографията му са подходящ фон на неговата вътрешна раздвоеност, която ще го разпъва до последния му дъх и ще създаде най-драматичните и сложни образи в световната литература. Малко писатели са започвали с такъв зашеметяващ успех. Но стремглавите полети неочаквано се редуват с катастрофални провали. Белински екзалтирано поздравява автора на „Бедни хора“, горещо се привързва към него. „Да размива и дълбоко да потърсва душата на читателя в едно и също време, да го застави да се усмихва през сълзи — какво умение, какъв талант!“<sup>2</sup> Некрасов обявява начевашия писател за нов Гогол. Доскоро неизвестният, свит младеж става желан гост на най-блестящите светски салони. „Откровено ще ти кажа, че аз сега съм почти упоен от своята собствена слава“, пише Достоевски на брат си Михаил.<sup>3</sup> Но скоро това толкова приповдигнато авторско самочувствие ще бъде жестоко сразено. Белински и читателите са разочаровани от следващите творби, които далеч нямат успеха на „Бедни хора“. „Но ето какво е гадно и мъчително: своите, нашите, Белински и всички са недоволни от мене за Голядкин. ... Всички, всички, според общото мнение, т.е. нашите и цялата публика намериха, че дотолкова Голядкин е скучен и вял, дотолкова е разтегнат, че не е възможно да се чете“ — се оплаква огорченият автор на брат си Михаил. Мисълта, че аз измамих очакванията и изпортих работата, която можеше да бъде велико дело, ме убиваше.“<sup>4</sup> Фактически Белински възторжено се отзовава за „Двойник“, вижда в повестта „бездна от ум и истина, художествено майсторство — също; но заедно с това — основателно отбелязва критикът — личи страшно неумение да владее и да се разпорежда икономически с излишъка от собствени сили“<sup>5</sup>. Но по-нататък вече Белински и Достоевски все повече се разминават в своите естетически

<sup>1</sup> А. Тройа. Достоевски. С., 1941. с. 5.

<sup>2</sup> В. Г. Белинский. Петербургский сборник. Ф. М. Достоевский в русской критике. Сборник статей. М., 1956. с. 16.

<sup>3</sup> Ф. М. Достоевский. Письма. Т. I. М.—Л., 1928. с. 85.

<sup>4</sup> Пак там, с. 88—89.

<sup>5</sup> Ф. М. Достоевский в русской критике. Цит. изд., с. 31—32.

и философски концепции. Сърдечното приятелство рухва. Големият критик е много недоволен от „Хазяйка“: „Странна вещ! Неразбираема вещ!“<sup>1</sup> „Не зная писах ли ви, съобщава той на Аненков, че Достоевски написа повестта „Хазяйка“ — глупост страшна!... Той още нещо написа след това, но всяко негово произведение е ново падение.“<sup>2</sup> По-късно и Добролюбов отбелязва, че прибързано са го обявили за гений.<sup>3</sup> Революционните демократи, както и читателската маса не могат да разберат, че геният в мъчителни кризи търси себе си, отдалечава се от социалните проблеми, защото неудържимо го привличат бездните на човешката душа, нейната раздвоеност, абсурдните, понякога необясними реакции. В същност писателят набира творчески сили, прави предварителни етюди към големите си романи и в тези ранни етюди ясно прозира титанът на мисълта и на психологическата дълбочина, който ще разкрие пред човечеството нови, неподозирани дотогава светове, ще се възвиси до библейските пророци и мъдrecи. Ще бъде не само нов Шекспир, но и нов Соломон и Еразъм. Още в юношество писателят е чувствувал своето необикновено призвание. На 18 години той пише на брат си Михаил: „Аз в себе си съм уверен. Човекът е тайна. Нея трябва да разгадаеш, и ако я разгадаваш цял живот, то не говори, че си загубил време; аз се занимавам с тази тайна, защото искам да бъда човек.“<sup>4</sup> Един негов събрат по перо блестящо ще формулира сполуките на гения в така предначертаната от самия него творческа задача: „Той е дал на хорската глъбина нова мярка: никога преди него никой смъртен не е знаел тъй много за безсмъртните тайни на душата.“<sup>5</sup> Английският критик Стейнер открива в романите на Достоевски трагедийност с шекспировска сила, отбелязва, че творчеството на Толстой и Достоевски означава нов етап в световното развитие на романа, прозаичите на XX в. по неговия израз принадлежат вече към следруската ера.<sup>6</sup>

Един от големите абсурди в биографията на Достоевски е, че след като скъсва окончателно с Белински, той с чувство ще чете в групата на Дуров и в кръжока на Петрашевски прочутото писмо на критика до Гогол и главно заради него ще мине през всички кръгове на най-страшния земен пъкъл. Без да споделя цялото съдържание на писмото, младият тогава писател е въодушевен от категоричността, с която Белински поставя въпроса за унищожение на крепостното право и за отменяне на телесните наказания. Много години по-късно Достоевски отново с нетърпяща възражение рязкост ще осъди Гоголевите доводи в защита на крепостничеството: „... до какво затыпяване трябва да стигне човек, за да бъде уверен в божествената (разр. на Дост.) законност на крепостното право.“<sup>7</sup> В кръжока на Петрашевски се е промъкнал провокатор, агент на Третото отделение. Той ревностно докладва за проблемите, които се разглеждат, и изказванията по тях. Прочитането на споменатото писмо се възприема като опасна противодържавна дейност. Почти всички петрашевци са предадени на висш военен съд, който произнася безпощадна присъда: смърт чрез разстрел. Тайно съдиите ходатайствуват пред царя да отмени смъртното наказание и предлагат „запасният поручик Достоевски да бъде лишен от всички имуществени права и да бъде изпратен на каторжна работа в крепостите за осем години“. Под тази присъда Николай I собственоръчно написва: „На четири години, а след

<sup>1</sup> Ф. М. Достоевский в русской критике. Цит. изд., с. 35.

<sup>2</sup> Цит. от спомените на Д. В. Григорович. Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников. Т. I. М., 1964. с. 134.

<sup>3</sup> Н. Добролюбов. Забытые люди. Ф. М. Достоевский в русской критике, с. 54.

<sup>4</sup> П. М. Достоевский. Письма. Т. II. М. — Л., 1930. с. 550.

<sup>5</sup> С. Цвайг. Трима майстори. Балзак, Дикенс, Достоевски. С., 1946. с. 208.

<sup>6</sup> Цит. по Т. Мотылева. Иностранная литература и современность. М., 1961, с. 111.

<sup>7</sup> Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского. Т. IX. Ч. I. Критические статьи. С.-Петербург, 1895. с. 164—165.



това редови.<sup>1</sup> Всички осъдени на смърт са помилвани. Но за тази милост императорът иска жесток откуп — той нарежда да се извърши над подсъдимите церемониал на военна екзекуция и чак в последния момент, когато към тях се насочат дулата на пушките, да се прочете помилването.

Сякаш нарочно животът изпраща най-непосилни изпитания на гения, вселил се в едно немощно, болно тяло, за да изпробва неговите свръхчовешки духовни сили. В деня, в който е стоял на ешафода, Достоевски пише на брат си Михаил: „Братко, аз не съм унил и не съм паднал духом. Животът навсякъде е живот, животът е у нас самите, а не във външното. До мене ще има хора и да бъдеш човек (разр. на Дост.) между хората и да останеш такъв завинаги, в каквито и да било нещастия да не униваш и да не паднеш — ето в какво се състои животът, в какво е неговата задача. Аз съзнах това.“ Сякаш не 27-годишен младеж, а беловлас мъдрец е писал тези редове. Единствено страхът, че е застрашен от творческа смърт, го довежда от отчаяние: „Нима аз никога няма да взема перо в ръце? Мисля, че след 4 години ще имам възможност. . . Боже мой! Колко образи, изживени, създадени от мене отново, ще погинат, ще угаснат в главата ми, или като отрова ще се разлеят в кръвта! Да, ако нямам възможност да пиша, ще загина. По-добре петнадесет години затвор и перо в ръцете. . . Но не тъжи за бога, не тъжи за мене! Знай, че аз не съм унил, помни, че надеждата не ме е напуснала. . . Та аз бях днес при смъртта три четвърти часа, живях с тази мисъл, бях при последния миг и сега още веднъж живея. . . Няма жлъч и злоба в душата ми, искаше ми се така да обичам и да прегърна когото и да е от предишните в този миг. Това е радост, аз я изпитах днес, прощавайки се с моите мили предсмъртна.“<sup>2</sup> Вместо елегантните петербургски салони, които гостоприемно му разтварят вратите си, младият писател, окован в тежки вериги, е хвърлен сред ужаса на един забутан сибирски затвор и четири години от живота си прекарва в каторжен труд и мъчително уединение. „Трябва да се учудваме как не е загинал писателят — пише Гернет в „История царской тюрьмы“. Лозунгът на всички затворнически управи по онова време изисквал затворът да стане място само на лишения и страдания.“<sup>3</sup> Но за това мъченичество Достоевски е награден с необикновено интересен и богат жизнен опит, който според Томас Ман внушава ужас и благоговение.<sup>4</sup> Затворът е живата лаборатория за наблюдения над човека в неговото необозримо многообразие. Той е голямата школа, където се оформят дълбоките философски обобщения, вградени в замисъла на „Записки от подземие“ и на по-късните романи. Там се заражда едно от главните сюжетни ядра на „Братя Карамазови“, там писателят изучава психиката на страшни грешници, които ще бъдат градивен материал на много от неговите безсмъртни образи. „Колко изнесох аз от каторгата народни типове, характери! Аз се сдружих с тях и затова, струва ми се, ги познавам порядъчно. Колко истории на бродяги и разбойници и въобще на целия черен, злочест бит. За цели томове ще стигне. Що за чуден народ. Изобщо времето за мене не е загубено. Ако аз не познах Русия, то руския народ добре познах, и то така добре, както малцина го познават“ — пише Достоевски на брат си Михаил.<sup>5</sup> Неговият престой в Омския затвор обогати световната литература и с една изключителна творба — „Записки от мъртвия дом“, която Лев Толстой в писмо до Страхов поставя по-високо от всичко в руската литература, включително и Пушкин.<sup>6</sup> След „Бедни

<sup>1</sup> Вж. Н. Ф. Бельчиков. Достоевский в процессе петрашевцев. М., 1971. с. 180.

<sup>2</sup> Ф. М. Достоевский. Письма. Т. I. М. — Л., 1928. с. 129—130.

<sup>3</sup> Цит. по Л. Гросман. Ф. М. Достоевский. С., 1965. с. 169.

<sup>4</sup> Т. Манн. Достоевский — но в меру. Собрание сочинений. Т. X. М., 1961. с. 342.

<sup>5</sup> Писма. Т. I. Цит. изд., с. 139.

<sup>6</sup> Вж. Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений в тридцати томах, Т. IV. Л., 1972. с. 297.



хора“ тази книга е новият триумф на Достоевски. Тургенев възторжено поздравява автора: „Картината на банята е просто дантевска — и във вашите характеристики на различни лица (например Петров) има много тънка и явна психология“. Херцен в отзива си за „Записки от мъртвия дом“ отбелязва, че това е „страшно повествование, относно което авторът вероятно и сам не е подозирал, че очертавайки със своята окована във вериги ръка фигурите на своите съкаторжници, е създавал от нравите на един сибирски затвор фрески à la Буонароти.“<sup>1</sup> Приятелят на Достоевски А. П. Милюков разказва: „И „Записки от мъртвия дом“ произведоха потресаващо впечатление: у техния автор като че ли видяха нов Данте, който се впускаше в толкова по-ужасен ад, защото той съществуваше не във въображението, а в действителността.“<sup>2</sup> След излежаването на присъдата, изпратен в дивото сибирско градче Семипалатинск, лишен от граждански права, безнадеждно влюбен в Мария Исаева, писателят в творческа забрава ще увековечи този ад за живи грешници. Неговият предан приятел от това време — младият прокурор А. Е. Врангел — живо описва обстановката, при която великият страдалец е писал своята забележителна книга. Тя малко се отличава от каторжната: „Къщата на Достоевски се намираща на най-безотрадното място. Наоколо пушинак, само пясък, нито храст, нито дърво. Колибата беше от греди, дървена, изкривена на една страна, без основи, враснала в земята. ... Достоевски имаше една стая твърде голяма, но извънредно ниска, в нея царуваше всякога полумрак. ... Имаше още една приятна особеност в неговото жилище: хлебарки на ята бяха по масата, стените и кревата, а през лятото бълхите не даваха покой. ...“<sup>3</sup> „Записки от мъртвия дом“ е художествено написан, пресят от всичко незначително, своеобразен дневник на писателя. Четири години Достоевски живее сред хора, извършили тежки престъпления. Вниманието на автора е насочено преди всичко към техния вътрешен свят. Дълбокият, всепроникващ психолог никъде другаде не би могъл да наблюдава събрани заедно, поставени в тесни взаимоотношения, толкова интересни обекти. А в суровата каторжна действителност всички притворни маски падат, душите са по-разголени от всякъде другаде. И преди това писателят се вълнува от проблема за престъпността, за духовната тирания. Волжският разбойник Мурин в „Хазайка“ не познава никакви морални задръжки. Той убива своята любовница, мъжа ѝ, годеника на дъщеря ѝ, а дъщерята похитява, като непрекъснато ѝ внушава, че е извършила тежък грях, довежда я до лудост. Мурин е предвестник на Верховенски, Свиригайлов, стария Карамазов. Но той не е изяснен и разгърнат. На младия писател не му е достигал непосредствен жизнен опит. А в затвора той се натъква на много такива нравствени чудовища, за да направи задълбочени изводи за сложната психология на престъпността. Тази книга е не само психологически етюд върху колективната и индивидуалната душевност на затворниците, не само галерия от живи и изключителни човешки образи, но тя е и сърдечна изповед на писателя, и философски откровения, които ще бъдат художествено защитени в „Записки от подземие“, „Бесове“, „Престъпление и наказание“, „Братя Карамазови“. Това „пиршество на мисълта“, за което говори Бердяев, започва в „Записки от мъртвия дом“. „И затова, живеейки без книги, аз по неволя се задълбочавах в самия себе си, задавах си въпроси, стараех се да ги разреша, мъчех се от тях понякога. ...“<sup>4</sup> — разказва писателят (с. 301).

Можем да оспорваме някои от възгледите на Достоевски, но бихме изглеждали твърде жалки, ако наденем прокурорската тога и надменно изправим ге-

<sup>1</sup> Вж. Ф. М. Достоевский. Собрание сочинений. Т. III. М., 1956. с. 718—719.

<sup>2</sup> Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников. Т. I. М., 1964. с. 196.

<sup>3</sup> Пак там, с. 248—249.

<sup>4</sup> Цитирам по Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского. Т. III. С.-Петербург,



ния на съд, както това си е позволил Ермилов. По-смислено би било да потърсим тяхното обяснение и особено да подчертаем, че писателят сам е в непрестанна, разгорещена борба със себе си, в която с безупречна обективност и честност привежда всички доводи „за и против“. Струва ми се, че най-точна и лаконична характеристика му е дал другият титан в световната литература, неговият сънародник и съвременник Лев Толстой, в писмо до Страхов: „Той е трогателен, интересен, но невъзможно е да поставим паметник за поучение на потомството на човек, който целият е борба.“<sup>1</sup> (разр. м., Е. Д.). Много правдива е мисълта на Анри Тройа, че творчеството на Достоевски не е един отговор, но един въпрос (цит. кн., с. 413). Както отбелязва Чирков, „Записки от мъртвия дом“ е „ключ към най-важните проблеми на творчеството на писателя“<sup>2</sup>. Тази книга е пролог към големите романи. Но дали можем да говорим за рязък прелом във възгледите на Достоевски след каторгата? Дали „Записки от мъртвия дом“ са начало на съвсем нов етап в творчеството му?

Някои изследователи — Луначарски, Кирпотин, Гус, Долинин, Ермилов и др. — с категоричност определят неговия младежки мироглед като революционен. Луначарски вижда в този рязък поврат след каторгата към православието и монархизма самосъхранение на гения, за да не бъде погубен от самодържавието. Той смята, че Достоевски не е могъл да умъртви своя революционен идеал от младостта, който цял живот не му е давал покой.<sup>3</sup> Но който е вникнал в сложната, противоречива личност на писателя, в неговата биография, в гражданското му поведение, ще разбере, че дори когато е писал унизителни писма до императора, дори когато е поддържал домогванията на руската завоевателна политика, когато го е свързвала близка дружба с Победоносцев и е бил желан гост в двореца, наставник на великите князе, той никога не е търгувал с таланта си, а е действувал по вътрешно убеждение. Достатъчно е да си спомним за разрива му с всеилния княз Мещерски, собственик на редактирания от Достоевски вестник „Гражданин“. Писателят отказва да помести една статия на своя шеф, в която авторът препоръчва да се установи полицейски надзор над студентската младеж. „Вашата мисъл е дълбоко противна на моите убеждения и вълнува сърцето“ — пише той на княз Мещерски. Та Достоевски съвсем ясно е съзнавал своята гениалност и когато е бил изправен пред най-страшния съд на царска Русия, и когато е стоял на ешафода в очакване на разстрела, но не е направил никакъв компромис, за да се съхрани, а е поел върху себе си вината на тези, за които не е имало сигурни доказателства. Бил ли е в същност Достоевски революционер в младостта си? Търсейки отговора на този въпрос, се натъкваме на присъщите на писателя противоречия и странности. Разказвайки за своята краткотрайната дружба с Белински, той изповядва: „През последната година от неговия живот аз вече не ходех при него. Той не ме обичаше, но аз страстно приех тогава цялото негово учение.“<sup>4</sup> Обаче, както отбелязва Гросман, между тях винаги е имало различия в етичните, политическите и естетическите възгледи.<sup>5</sup> Саият Достоевски разказва, че между него и Белински всякога се е изпречвала една непреодолима преграда: „Учението Христово той, като социалист, по необходимост беше длъжен да разрушава, да го нарича лъжливо и невежествено човечколюбие, осъдено от съвременната наука и икономическите начала, но все пак оставаше пресветлият лик на Богочовека, Неговата нравствена недостиги-

<sup>1</sup> Цит. по Б. Бурсов. Личность Достоевского. Роман-исследование. — Звезда, 1969, кн. 12, с. 94.

<sup>2</sup> Н. М. Чирков. О стиле Достоевского. М., 1967. с. 31.

<sup>3</sup> Ф. М. Достоевский в русской критике. Цит. изд., с. 419—420.

<sup>4</sup> Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского. Т. IX. Ч. I. Дневник писателя за 1873 г. С.-Петербург, 1895. с. 173.

<sup>5</sup> Л. Гросман. Цит. кн., с. 84.



мост, Неговата чудесна и чудотворна красота.<sup>1</sup> Достоевски е съвсем искрен, когато в показанията си пред съда заявява: „В литературния свят никак не е неизвестно на мнозина за моето скарване и окончателен разрыв с Белински през последната година от неговия живот. Известна е също и причината за нашето разногласие: то стана поради схващанията за литературата и направлението на литературата. Моят възглед беше коренно противоположен на възгледа на Белински. Аз го упреквах, че той се сили да даде на литературата частно, недостойно за нея предназначение, принизявайки я единствено до описание. . . само на вестникарски факти или скандални произшествия.“<sup>2</sup> Явно Достоевски пристрастно свежда естетиката на Белински до публицистичност и злободневност. Той, горещият изобличител на човешките и социалните пороци, се дразни от реализма, който Белински изисква от писателите. Действително Достоевски се присъединява към най-революционната фракция от кръжока на Петрашевски — групата на Спешнев и Дуров. Верен на своята парадоксалност, точно тогава, когато е омаян от мечтите на Фурие за премахване на социалното зло, той в романите си все повече пренебрегва изобличителния патос на „Бедни хора“. Дори в „Неточка Незванова“, последния му роман преди ареста, който остава незавършен, писателят води негласна полемика с кръга на Белински и със силата на своя гений доказва, че не са единствени социалните условия, които определят развитието на човека, че той съвсем не е по природа толкова прекрасен и благороден, както твърдят революционните демократи. Ефимов е надарен артист, който под покровителството на великодушния помещик има пълната възможност да се разгърне и да блесне, но се самоунищожава поради злия си и безволев характер и поради надценяването си. Той иска да бъде един от първите цигулари в света, а нищо не прави за овладяване на изкуството. Отвътре го тегли към порока, пропива всичките си пари, жестоко отмъщава на своя меценат. Ефимов погубва жена си, на нея стоварва вината за своето неблагополучие. Той самият се измъчва и накрая се самоубива от отчаяние. Този спор продължава в „Престъпление и наказание“, „Братя Карамазови“ и в „Дневник на писателя“. Той е свързан с проблема за личната отговорност. В „Записки от мъртвия дом“ Достоевски много ясно формулира своя възглед: „Време е да престанем апатично да се оплакваме от средата, че тя ни е унищожила. Това, да предположим е вярно, че тя много нещо у нас унищожава, но не всичко, и често някой хитър и разбиращ работата мошеник преловко прикрива и оправдава с влиянието на тази среда не само своята слабост, но неядко и своята подлост, особено ако умее красиво да говори и да пише“ (с. 185). Още в „Хазайка“ писателят задълбочава психологическите проблеми, поставени в „Двойник“. Все повече навлиза в лабиринтите на човешката душа, все повече го интересуват сложните, често алогични реакции, болезнените характери. Но по-късно в „Унижените и оскърбените“, „Престъпление и наказание“, „Братя Карамазови“, „Кротката“ и др. писателят гениално ще съчетае своите открития върху човешката душа с остротата на социалните противоречия. И за тези шедеври напълно ще важат възторжените думи на Белински, написани за „Бедни хора“: „Чест и слава на младия поет, чиято муза обича хората от мансардите и мазетата и говори за тях на хората от позлатените палати: „Та това са също хора, ваши братя!“<sup>3</sup> Творбите на Достоевски през този период от неговата младост, когато той ревностно изучава утопичните социални учения, когато е под духовната власт на Спешнев — „революционер-практик и политически заговорник“<sup>4</sup>, са напълно лишени от социална и рево-

<sup>1</sup> Цит. изд. от 1895 г. Т. IX. Ч. I. с. 173.

<sup>2</sup> Н. Ф. Бельчиков. Достоевский в процессе Петрашевцев. М., 1971. с. 105.

<sup>3</sup> Ф. М. Достоевский в русской критике. Цит. изд., с. 16.

<sup>4</sup> Вж. Л. Гросман. Цит. кн., с. 116.



люционна идейност. Негови другари от кръжока на Петрашевски, а също и интимният му приятел от това време д-р Яновски единодушно твърдят в спомените си, че Достоевски не е бил никога революционер. Големият учен-географ П.П. Семьонов Тянь Шански разказва: „Тук мога да кажа само това, че революционер Достоевски (разр. на П. П. С.) никога не е бил и не можеше да бъде, но като човек на чувствата можеше да се увеличи от негодувание и даже от злоба при вида на насилието, извършвано над унижените и оскърбените, както се и случи например, когато той видя или узна как бил подгонен през строя фелдфебелът от Финландския полк. Само в минути на такива пориви Достоевски беше способен да излезе на площада с червено знаме, за което впрочем никой от кръжока на Петрашевски и не помисляше.“<sup>1</sup> Още тогава писателят е убеден, че Русия трябва да се развива съобразно със своята духовна и историческа почва, а не според западните социални учения. И когато пред следствената комисия защитава тези си схващания, той е съвсем искрен. Милуков пише в спомените си, че в групата на Дуров са обсъждали идеите на Роберт Оуен, на Кабе, особеностите на фаланстера на Фурие, теориите за прогресивния данък на Прудон. „Всички ние изучавахме тези социалисти, но далеч не всички вярвахме във възможността за практическото осъществяване на техните планове. В числото на последните беше Ф. М. Достоевски. Съгласявайки се, че в основата на техните учения има благородна цел, той обаче ги смяташе само честни фантазюри. Особено настояваше на това, че всички тези теории за нас нямат значение, че ние трябва да търсим източниците за развитие на руското общество не в ученията на западните социалисти, а в живота и във вековния исторически строй на нашия народ. . . Той говореше, че животът в икарийската комуна или фаланстер му се струва по-ужасен и по-противен от всяка каторга.“<sup>2</sup> Един от най-проникновените изследователи на Достоевски — Леонид Гросман — много правилно определя неговия мироглед от този период: „Майсторът на словото имал влечение само към пропаганда на освободителните идеи, към широкото разпространяване на новите „великодушни“ учения, които били призвани да отменят крепостничеството, цензурата, неравенството и мизерията.“<sup>3</sup> Пред страшните сановници на военния съд подсъдимият младеж смело обвинява николаевската система, притиснала в гранитни стени човешкия дух. Неговите показания са един необикновен нравствен и граждански подвиг. В тях виждаме дълбокото убеждение на писателя за реалистично изобразяване на живота, без фалш и разкрасяващ грим, на което той е последователен през целия си творчески път — от „Бедни хора“ до „Братя Карамазови“. Големият творец, застрашен от смъртно наказание, сякаш повече се тревожи за съдбата на руската реалистична литература, отколкото за себе си:

„Аз говорех за цензурата, за нейната непомерна строгост в наше време и скърбях за това. . . Цели родове на изкуството трябва да изчезнат: сатирата, трагедията вече не могат да съществуват. Вече не могат да съществуват при строгостта на сегашната цензура такива писатели като Грибоедов, Фонвизин и даже Пушкин. . . Като че ли скривайки порока и мрачната страна на живота, ще скриеш от читателя, че има на света порок и мрачна страна на живота. . . Та може ли да се пише само със светли краски? Как ще се види светлата страна на картината без мрачната?“<sup>4</sup> В показанията пред съда Достоевски съвсем убедено изказва и някои реакционни мисли, които по-нататък системно ще защитава в публицистиката си: „За мене никога нищо не е било по-нелепо от

<sup>1</sup> Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников. Т. I. Цит. изд., с. 211.

<sup>2</sup> Цит. сборник със спомени. Т. I, с. 185.

<sup>3</sup> Л. Гросман. Цит. кн., с. 105.

<sup>4</sup> Н. П. Бельчиков. Цит. кн., с. 102, 103.

идеята за републиканското управление в Русия. На всички, които ме познават, са известни моите идеи в това отношение. . . Всичко, което е било хубаво в Русия, започвайки от Петър Велики, всичко това постоянно е идвало отгоре, от престола, а отдолу досега нищо не се е проявило, освен упоритост и невежество.<sup>1</sup> Явно е, че не можем да говорим за някакъв коренен прелом във възгледите на Достоевски след каторгата. Но изследователят сериозно се обърква от по-късните признания на Достоевски, който разказва, че в каторгата постепенно е изживял своите младежки увлечения: „Не годините на заточение, не страданията ни сломиха. Напротив, нищо не ни сломи и нашите убеждения само поддържаха нашия дух със съзнанието за изпълнен дълг. . . Повтарям, това не стана така скоро, а постепенно и след много-много време.“<sup>2</sup> И в „Записки от мъртвия дом“ писателят проследява този сложен вътрешен процес: „Самотен душевно, аз преразглеждах целия свой минал живот, преценявах всичко до последните дреболии, замислях се за моето минало, съдех се сам неумолимо и строго и даже понякога благославях съдбата, че ми изпрати това уединение, без което не биха се състояли нито този съд над себе си, нито това строго преразглеждане на предишния живот“ (с. 288).

Достоевски пояснява в публицистиката си, че те са били заразени от идеите на тогавашния теоретически социализъм. „Политически социализъм тогава още не съществуваше в Европа. . .“<sup>3</sup> Несъмнено писателят е бил увлечен от утопичния социализъм, главно от учението на Фурие. Но то не е революционно. При това младежът се е отнасял критично към него. От показанията му пред следствената комисия разбираме, че Достоевски е бил убеден тогава в бъдещото усъвършенстване на социалистическите учения — „това е хаос, това е алхимия, преди да бъде химия, астрология, преди да бъде астрономия; макар че, както ми се струва, от сегашния хаос ще се изработи впоследствие нещо стройно, благоразумно и благотелно за обществена полза, точно така, както от алхимията се изработи химията, а от астрологията — астрономията“<sup>4</sup>. Струва ми се, че тази вяра в бъдещото усъвършенстване на социализма има пред вид писателят, когато говори за своите младежки убеждения, и че точно тя в каторгата се събаря из основи. В някои моменти несъмнено писателят се е увеличал дори от опасните планове на Спешнев за въоръжено въстание. Но това са съвсем краткотрайни пориви, които в никакъв случай не са същност на неговия мироглед. Определено можем да кажем, че в каторгата Достоевски не променя основно своите схващания, а само ги задълбочава и доразвива. Наблюденията над голяма част от затворниците, у които той не открива нито помен от угризения и покаяние, никакво чувство на вина, затвърдяват неговото убеждение, че има предвечно зло, което никоя обществена система не може да изкорени от човека. Тази мисъл той провежда още в „Хазайка“ и „Неточка Незванова“. Мурин и Ефимов са непоправими, злото е в природата им. В каторгата той констатира, че насилието над човека не само че не го облагодарява, но още повече го озверява. Там се изгражда християнската концепция на Достоевски за непротивление на злото с насилие. В „Записки от мъртвия дом“ Достоевски за първи път поставя въпроса, може ли да бъде оправдано изобщо убийството, дори когато то е предизвикано от благороден гняв, когато е рицарска защита на справедливостта. И той проследява с непостижима психологическа проникателност въздействието на такова „възвишено престъпление“ върху душата на този, който го извършва. „Съществува например и даже много често такъв тип убиец: живее този човек тихо и мирно. Съдба горчива — търпи. Да предположим, той е мужик, домашен слуга,

<sup>1</sup> Н. Ф. Бельчиков. Цит. кн., с. 100, 102.

<sup>2</sup> Дневник писателя за 1873 г. Цит. изд. Т. IX. Ч. II. с. 341—342.

<sup>3</sup> Пак там, с. 336.

<sup>4</sup> Н. Ф. Бельчиков. Цит. кн., с. 146.



мешчанин, войник. Изведнъж нещо у него се скъсва; той не издържа и намушква с ножа своя враг и притеснител. И ето тук започва странното: човек изведнъж излиза от мярката. Първо, той е заклал притеснител, враг; това, макар и престъпно, но е понятно; тук е имало повод, но след това той вече коли и неврагове, коли първия срещнат, коли за развлечение, заради груба дума, заради поглед, заради броя на убийствата. . . Като че ли човек се опиянява, като че ли е в трескаво бълнуване. Като че ли прекрочвайки веднъж заветната за него черта, той вече започва да се любува на това, че повече няма за него нищо свято; като че ли го подкарва да прескочи изведнъж през всяка законност и власт и да се наслади на най-разюзданата и безпределна свобода. . . Колкото по-забравен е бил той преди, толкова по-силно го влече да се поперчи, да вдъхва страх. Той се наслаждава на този страх, обича самото отвращение, което възбужда у другите“ (с.111—112). Тези гениални наблюдения са изключително важен момент в книгата. От тях води началото идейният замисъл на „Престъпление и наказание“, „Бесове“, „Братя Карамазови“. Разколников убива отвратителната стара лихварка от най-етични подбуди — за да оползотвори нейното богатство, да спаси сестра си и майка си, да изтръгне стотици хора от нищетата. Към хуманните доводи се прибавят и чисто самолюбиви — той иска да изпита силата си, да си докаже, че принадлежи към избраните хора, на които според неговата теория всичко е позволено. Но това престъпление води след себе си и друго. Разколников е принуден да убие и нещастната сестра на Алёна Ивановна и без колебание би стоварил бравата над двамата клиенти на лихварката, ако те бяха успели да влязат в квартирата в този влудяващ момент след убийството, когато с все сила блескат вратата, а убиецът изтръпнал се спотайва зад нея. Кръвожадният бяс не е присъщ на фината интелектуална натура на Разколников. Престъплението не го озверява, но го погубва, превръща живота му в кошмар, по-страшен от най-жестоката мярка на закона. „Нима аз бабичката убих? Аз себе си убих, а не бабичката.“ Убийството е противно на неговата природа и той е погнусен от делото си, премазан от ужаса на изживяното, подивял от животински страх, че ще бъде хванат. Непосилна е тежестта на тайната. Убиецът, за да се разтовари от нея, на няколко пъти почти се издава. Несръчно извършената кражба никого не облагодетелствува.

Иван Карамазов с увлечение проповядва пред Смердяков теорията, че всичко е позволено, но когато разбира, че отцеубийството е извършено под нейното въздействие, той е ужасен от собственото си престъпление. „Вие убихте, вие сте главният убиец, а аз само ваш съучастник бях, верният слуга Личарда, и по вашите думи тази работа извърших“ — му казва зловещият лакей, когото някои изследователи разглеждат като второ, по-низшо „аз“ на Иван Карамазов, негов омразен вътрешен двойник. В писмо до Любимов Достоевски обяснява, че убежденията и възренията на Иван Карамазов са синтез на руския анархизъм.<sup>1</sup> В подсъзнанието си Иван е желал тази смърт. Старият Карамазов е още по-гаден и по-вреден от жертвата на Разколников. Но въпреки това според автора никой няма право да посегне на живота му. Анархистичната свобода на Иван се е осъществила в престъпление, идеята се е превърнала в кърваво дело. Осъден е за отцеубийство невинният брат. Иван не може да убеди съдиите в своята вина. Съвестта не понася последствията на безбожната теория и той полудява. В тази разтърсваща по своя трагизъм и психологическа сила сцена в „Престъпление и наказание“, когато Разколников разкрива ужасната си тайна, в думите на Соня много отчетливо звучи авторската позиция. На въпроса на Разколников кому Соня би отсъдила да живее: на Лужин ли, за да продължава своите мерзости, или на Екатерина Ивановна, плахото, кротко момиче възму-

<sup>1</sup> Цит. по М. Гус. Идеи и образы Ф. М. Достоевского. М., 1962. с. 439.



тено отговаря: „Нима мога да зная каква е божията воля!... И защо питате неща, за които не бива да се пита? Защо са нужни такива празни въпроси? Как може да стане така, че да зависи от моето решение? И кой ме е избрал да отсъдя: кой да живее и кой да не живее?“ Същата мисъл писателят страстно защитава и в рецензията си за „Ана Каренина“: „... има Този, който казва „Мне отмщение и Аз воздам.“ Единствено на Него само е известна цялата (разр. на Дост.) тайна на този свят и окончателната съдба на човека. . . “<sup>1</sup>

Но и тук всепроникващият ум на Достоевски допуска изключения. На едно място в публицистиката си той защитава тезата за сурова присъда над родени престъпници.<sup>2</sup> Когато на въпроса на Иван Карамазов дали трябва да се разстреля генералът, който насъсква кучетата да разкъсат беззащитното дете пред очите на майка му, смиреният послушник Альоша без колебание отговаря: „Да се разстреля!“, той положително изразява авторската позиция. Но философията, която допуска кръвопролитие и насилие в името на щастливото бъдеще на човечеството, Достоевски категорично отхвърля през всички периоди на своя живот. Иван Карамазов и Разколников извършват престъпление, теоретически обосновано. Но те са хора с чувствителна съвест, която ги наказва жестоко. Тяхното най-страшно превръщане са героите на „Бесове“. Чрез тях писателят облича в плът цитираните по-горе мисли от „Записки от мъртвия дом“. Преди „Бесове“ той ги доразвива в „Записки от подземното“, чиято първа част можем да приемем като предварителен психологически етюд към образите от романа. Тук темата на „Двойник“ е значително задълбочена. Жизненият опит на писателя е обогатен от мъченическият стаж в каторгата. Героят изпитва наслаждение от своите гадости, от самоунижението си, но в същото време има трагично чувство за вина, безпощадно се саморазобличава. Тази странна повест съдържа обобщени наблюдения над човешката психика с нейните понякога несъвместими противоречия, с неуловимата ѝ сложност. „Човекът обича да съгражда и пътища да пропавя, това е безспорно. Но защо той до страст обича също разрушението и хаоса? Ето това кажете. Не затова ли може би той така обича разрушението и хаоса ( . . . ), че сам инстинктивно се бои да достигне целта и да довърши съгражданото здание?“<sup>3</sup> Тази разрушителна стихия в човешката душа, стимулирана от катехизиса на анархистите, се развихря на широк терен в „Бесове“. Там демоничната свобода става организирана сила, която носи ужас и смърт. Писателят е потресен от убийството на студента Иванов, извършено по „идейни съображения“ от Нечаев, един от най-близките съратници на Бакунин. Иванов не е споделял терористичните планове на Нечаев. „Чудовищното и отвратително московско убийство на Иванов без всяко съмнение беше представено от убиеца Нечаев пред своите жертви „нечаевци“ като политическо и полезно за бъдещето „общо и велико дело“. . . Отново в моя роман „Бесове“ аз се опитах да изброя тези много различни и разнообразни мотиви, по които даже и най-чистите по сърце и най-простодушните хора могат да бъдат привлечени за извършването на такава чудовищно злодейство.“<sup>4</sup>

По-голямата част от затворниците са селяни. Те носят менталитета на народа, неговото светоотношение. Писателят наблюдава интересни сцени. На Коледа и най-големите престъпници, загубили човешки образ, с благоговение минават край свещеника да целуват кръста. А когато ги водят на църква за причастяване, те се молят най-усърдно. „Когато свещеникът с чаша в ръце четеше думите: . . . но яко разбойника мя приими“ — почти всички се повалиха на земята, звънтейки с оковите, изглежда, взимайки тези думи буквално за своя сметка“

<sup>1</sup> Дневник писателя за 1877 г. Цит. изд. Т. XI. Ч. I. с. 244—248.

<sup>2</sup> Цит. изд. от 1895 г., т. XII, с. 288.

<sup>3</sup> Цит. изд. от 1894 г., т. III, с. 96.

<sup>4</sup> Цит. изд., т. IX. Ч. II. Дневник писателя за 1873 г., с. 338—339.



(с. 231). Тези и други наблюдения създават у писателя убеждението, че християнската религия е заседнала дълбоко в душата на народа. Тук трябва да търсим началото на неговата несъстоятелна идея за спасителната роля на православие, която той така упорито провежда в своята публицистика. „Да, нашият народ е груб, макар и далеч не целият, о, не целият, в това се кълна вече като свидетел, защото видях нашия народ и го познавам, живях с него доста години, ядях с него, спях с него и сам към „злодеите“ бях причислен. Не ми говорете, че не познавам народа! Аз го познавам: от него приех отново в душата си Христа, Когото познах в родителския си дом още като дете и Когото изгубих, когато се преобразих на свой ред в „европейски либерал“<sup>1</sup>. Христос завинаги ще остане неговият кумир, най-съвършеният нравствен образец. Но той цял живот ще се блъска в съмнения, до болка ще го мъчи укорът към Христа, че не се е съобразил с природата на човека, която не е устроена за неговото възвишено учение. Дори и когато сломен стои пред трупа на първата си жена, Достоевски трескаво ще търси обяснение на този мъчителен въпрос, ще си изгради своя религиозна хипотеза, която е твърде далечна от официалните църковни догми: „Атеистите грешат, опровергавайки християнството със следващия главен пункт на опровержение: 1) Защо християнството не цари на земята, ако то е истинско, защо човек досега страда и не става брат един на друг?“

Та много ясно защо: защото това е идеал на бъдещия, окончателния живот на човека, а на земята човек е в състояние преходно. . . Сам Христос проповядваше своето учение като идеал, сам предрече, че до края на света ще има борба и развитие (учението за меча) . . . Натурата на бога е право противоположна на натурата на човека. Човек според великия резултат на науката върви от много-голямото различие към Синтеза, от фактите към тяхното обобщение и познание. А натурата на бога е друга. Това е пълен Синтез на цялото битие, саморазглеждащо се в многообразието, в Анализ. Но ако човек не е човек — каква ще бъде неговата природа? Да разберем на земята е невъзможно. . . И така човек се стреми на земята към идеал, противоположен на неговата натура“ (разр. на Дост.)<sup>2</sup>. Същите мисли откриваме и в житието на стареца Зосима. Но явно е, че тези доводи не са могли да го убедят и успокоят. Неговият укор към Христа и жестоките съмнения в съществуването на бога ще експлодират с катастрофална сила и ще се разразят в богоборчески бунт в душата на Иван Карамазов. И кулминацията на този бунт ще бъде поемата за великия инквизитор. Поразяващият пророчески глас на инквизитора е в същност най-силният вътрешен опониращ глас на самия автор. „Кълна се, човекът е по-слаб и по-низко създаден, отколкото Тимислеше за него! Може ли, може ли той да изпълни това, което изпълняваш Ти? . . . Ако го уважаваше по-малко и по-малко би изисквал от него, а това би било по-близо до любовта, защото по-леко би било неговото бреме.“<sup>3</sup> Както отбелязва Виктор Шкловски, великият инквизитор е черният двойник на самия Достоевски.<sup>4</sup> За тази глава от последния си роман писателят отбелязва в тетрадката си от 1880—1881 г.: „И в Европа такава сила на атеистическите възражения няма и не е имало. Така че не като момче аз вярвам в Христа и го изповядвам, а през голямото горнило на съмненията моята осанна (разр. на Дост.) премина, както говори у мене в този роман дяволът.“<sup>5</sup> Трудно можем да кажем кой е по-голям еретик — дали Толстой, който открито се възбунтува против православната църква и беше отлъчен от нея, или Достоевски, когото тя тачи като свой поддръжник. Той също не вярваше в църковните канони и ритуали, но ги почи-

<sup>1</sup> Дневник писателя за 1877 г. Цит. изд. Ч. II, с. 475.

<sup>2</sup> Литературное наследство. Т. 83. Неизданный Достоевский. М., 1971. с. 174—175.

<sup>3</sup> Цит. изд. от 1895 г., т. XII, с. 304.

<sup>4</sup> В. Шкловский. За и против. М., 1957. с. 231.

<sup>5</sup> Неизданный Достоевский, с. 619—620.



таше, защото беше убеден, че те са в кръвта на руския народ. Неговите късни романи като от мънция са прорязани от тревожния въпрос: „Има ли бог?“, на който писателят никога не даде окончателен отговор. Няма да привеждам това до втръсване вече цитирано писмо до Фонвизина, но само искам да подчертая колко ясно в него е изразена вътрешната драма на Достоевски, неговата мъчителна жагда за вяра, която болезнено се разбива в този търсещ, мефистофеловски дух на отрицание. „Той е в една душа и най-верующият от всички и най-крайният атеист — пише Цвайг. . . Достоевски, писателят на вечното превръщение, тоя въплътен контраст, проповядва вярата като необходимост, . . . той копнее по вярата от безверие. За да предварди хората от мъката по бога, която той като никой друг е изпитал върху собствената си душа, той възвестява любовта към бога.“<sup>1</sup> Но трябва да добавим, че Достоевски свързва вярата в бога и в безсмъртието на душата с проблема за нравственото усъвършенствуване на човека, което според него е немислимо без страха от бъдещия живот и от божия възмездие. Тази мисъл Достоевски последователно развива и в публицистиката си, и в художественото си творчество. Той е убеден, че човекът, отхвърлил бога, сам ще се обяви за бог, ще презре всички ограничения на човешката съвест и морал, ще тържествува в своята пълна свобода. Но тази свобода ще се изроди в произвол, в злодейство и тирания, ще модулира Нишевия свръхчовек, комуто всичко е позволено. В затвора се пораждат тези толкова възмущаващи философски проблеми, които най-напред писателят набелязва в „Записки от мъртвия дом“, а след това под формата на разгорещени, страстни дискусии те се вращават в страниците на „Престъпление и наказание“, „Братя Карамазови“, „Идиот“, „Бесове“. Писателят се мъчи да си внуши, че хората могат да се очовечат само чрез Христовото учение. „В християнството, в истинското християнство има и ще има господари и слуги, но роби е невъзможно да се помислят. Аз говоря за истинското, съвършеното християнство. Слугите не са роби.“<sup>2</sup> Същата мисъл откриваме и в поученията на стареца Зосима — този главен опонирац глас на великия инквизитор, на който писателят толкова много разчита, но който се губи пред могъщия глас на страшния опонент. „Без слуги е невъзможно в света, но така направи, щото да бъде при тебе твоят слуга по-свободен духом, отколкото ако не би бил слуга. И защо да не мога да бъда слуга на моя слуга. . .“<sup>3</sup> Писателят е съвсем наясно, че такова побратимяване е възможно само в отделни случаи. Той самият често говори за непоправимото предвечно зло, за дуалистичната природа на човека. Както изтъква още пред следствената комисия, той е убеден, че без злото ще се загубят критериите за доброто, то ще се обезцени. Но има хора, които, макар и да са извършили престъпление, се поддават на превъзпитание. Въз основа на своите наблюдения в каторгата писателят обобщава, че такова очовечаване е възможно да се постигне само чрез великодушие и любов. „Арестантът сам знае, че той е арестант, отхвърлен, и знае своето място пред началника; но с никакви клейма, с никакви вериги няма да го заставиш да забрави, че той е човек. . . Боже мой! Та човешката (разр. на Дост.) обноска може да очовечи даже такъв, за когото отдавна е потъмнял образът Божи (с. 116). Но обикновено в художественото му творчество героите не изживяват такъв процес на нравствено развитие. Те докрай си остават или трагично раздвоени, или непоклатими в своята етичност, или безнадеждно пропаднали. Достоевски изживява мъчителни съмнения в своето философско верую, изразени така драматично чрез неговия литературен двойник Иван Карамазов. В Омския затвор писателят се натъква точно на такива хора, за които съвестта е смешно, детинско понятие, като престъпниците Орлов и Петров,

<sup>1</sup> Ст. Цвайг. Цит. кн., с. 212—214.

<sup>2</sup> Дневник писателя за 1877 г. Т. XI. Ч. II. с. 490.

<sup>3</sup> Цит. изд. от 1895 г., т. XII, с. 377.



които го смайват със своята исполинска воля и енергия. Те са безстрашни, решителни. От тези качества, съчетани с жажда за власт, при благоприятни обстоятелства се раждат диктаторите. И когато изгражда образите на Ставрогин и Верховенски, той описва не само Бакунин и Нечаев, от които няма лични впечатления (впрочем с Бакунин той се запознава в Лондон, но никога не е общувал с него), а използва и някои черти на заобикалящите го престъпници. В зловещия образ на Ставрогин откриваме същото безстрашие и сила на характера, както у Орлов и Петров. А Верховенски, чиито действия са много аналогични на действията на Нечаев, а разсъжденията му приповтарят терористичните декрети на Бакунин, надминава по своето злодейство и мошеничество и най-уродливите образи от Омския затвор. Неговата жажда за кървави авантюри, неговият цинизъм и деспотизъм са ловко скрити зад примамната маска на борец за общото велико дело. При това за разлика от Петров, на когото напомня по своята бруталност и активност, Верховенски е страхлив и жалък, но достатъчно нагъл и енергичен, за да увлече след себе си много последователи. Разбира се, писателят тенденциозно и несправедливо обобщава в този образ водачите на революционното движение. Но обективно той сигнализира за една реална опасност. Някое велико дело не е застраховано от подобни измамници, които могат да натрапят своята ръководна роля и да издевателствуват над него. Ставрогин е също твърде различен от Орлов — много по-сложен, с изключителен интелект, с трагично чувство за вина. Неговата пробудена съвест не може да понесе тежестта на престъпленията му и той завършва със самоубийство.

В каторгата писателят се натъква и на проблема за свободата в нейните най-различни аспекти и диалектична сложност. Този проблем, както посочихме, все повече се задълбочава в късните романи, за да утвърди единствено християнската свобода да обичаш ближния като самия себе си и да твориш само добро. Достоевски, както и Толстой не са идеолози изобщо на непротивлението на злото, но те отхвърлят съпротивлението на злото чрез кърваво насилие.

Смирената и възвишена майка на Достоевски е безропотна жертва на своя деспотичен съпруг. Бъдещият писател е на 16 години, когато Михаил Достоевски е удушен от собствените си крепостни заради нетърпимите издевателства над тях. И заради това проблемът за погубващото въздействие на тираничния характер над слабия, беззащитен човек го вълнува и в ранната му младост. Той ни разтърсва още в „Бедни хора“. Варинка Доброселова мъченически ще загине, хвърлила се в своята безизходност в мръсните и грубиянски лапи на Биков. Същата участ имат Александра Михайловна в „Неточка Незванова“ и Катя в „Хазяйка“. Този проблем остро е поставен във всичките му романи. В каторгата великият хуманист наблюдава изстъпленията на такива жалки тирани като поручик Жеребятников, майора, който безсрамно се самовъзвеличава: „Аз съм цар, аз съм и бог!“ — или плацамайора, който чувствава необходимост „някога да подтисне, нещо да отнеме, някога да лиши от право, с една дума, някъде да произведе безпорядък“. Печалният опит от страшната семейна драма е обогатен с нови наблюдения, за да го доведе до дълбоки философски обобщения за психологията на тиранството и за пагубните последствия от това явление: „Има хора като тигри жадуващи да лизнат кръв. Който е изпитал веднъж тази власт, това безгранично господство над тялото, кръвта и духа на човек също такъв като самия него. . . ; който е изпитал властта и пълната възможност да унизи с най-голямо унижение друго същество, носещо върху себе си образа божи, той вече по неволя никак става невластен над своите усещания. Тиранството е навик; то е дарено от развитието, то се развива най-сетне в болест. Аз твърдя, че най-добрият човек може да загрубее и да затъпее от навика до степената на звяр. Кръвта и властта опияняват: развива се грубост, разврат; на ума и на чувствата стават достъпни и накрая сладки най-ненормални явления. Човекът и гражда-



нинът загиват в тиранина завинаги, а връщането към човешкото достойнство, към разкаянието и възбуждането става за него вече почти невъзможно. При това примерът, възможността за такова своеволие действуват и на цялото общество заразително: такава власт е съблазнителна. Обществото, което равнодушно гледа на такава явление, вече само е заразено в своята основа“ (с. 201). В тези мисли се чувства не само проникновеният психолог, но и големият хуманист и гражданин, непримирим с този най-страшен порок, който е еднакво погубващ както в тесните рамки на личните взаимоотношения, така и в широки държавнически мащаби. И тук личи схващането на Достоевски за дуалистичната природа на човека, която крие най-неочаквани изненади. Тиранинът и палачът са дълбоко сродни по своята същност. В категорията Достоевски има възможност да наблюдава професионални палачи, да проникне и в тяхната душевност. В изводите му се чувства дълбоко отчаяние и песимизъм. „Свойствата на палача в зародиш се намират почти у всеки съвременен човек. Но не еднакво се развиват зверските свойства на човека. Ако у някого те надделяват в своето развитие над всички други негови свойства, то такъв човек, разбира се, става ужасен и безобразен“ (с. 202). Писателят характеризира палачите като хора умни, развити, с необикновено самолюбие. Неограничената власт, която имат над жертвата, ги прави високомерни. Те излизат на ешафода пред публика, при една парадност и театралност и с амбицията да демонстрират своята ловкост, своето изкуство. Но много по-страшен палач от тях е поручик Жеребятников, който с „творческа изобретателност“ изнамира най-различни средства за психическо издевателство над жертвата, преди да пристъпи към физическите инквизиции. Провеждането на наказанието за него е изкуство, своеобразна естетическа наслада. Той изпада във възхищение. Тези наблюдения несъмнено подхранват дълбокия скептицизъм на Достоевски към човека, който така отчаяно звучи в „Записки от подземното“ и в трагичната изповед на Иван Карамазов пред Альоша: „Фактически говорят понякога за „зверската“ жестокост на човека, но това е бразено несправедливо и обидно за зверовете: звярът никога не може да бъде така жесток, така артистично, така художествено жесток“ (цит. изд., с. 282). В публицистиката си писателят отделя особено място на престъпни случаи, тъкува ги, свързва се с подсъдимите, взема отношение към тяхната присъда. Но особено го разтърсва зверското потушаване на Априлското въстание и Баташкото клане. И Иван Карамазов подкрепя своя безнадяден извод с такива картини на изстъпления към българите, които са довели автора до отчаяние, за да произнесе с наболяло сърце пак през устата на Иван Карамазов своята тежка присъда над човека: „Аз мисля, че ако дяволът не съществува и го е създал човекът, то създал го е по свой образ и подобие“ (с. 283). Вярата и безверието в човека у Достоевски са в мъчителна борба, както вярата и безверието в бога. Изключителното описание на представлението в „Записки от мъртвия дом“ е огроно от искрен оптимизъм. В тази театрална самодейност на затворниците се изявяват блестящи самородни таланти. Писателят с несдържана радост открива очовечаващата роля на изкуството. Лицата на зрителите са преобразени, в тях свети детинска радост. Всички се държат тихо и чинно. Тази вечер няма кавги. „А впрочем това не е мечта на моето възбуждане. Това е вярно, истина. Само малко позволих на тези бедни хора да поживеят по своето, да се повеселят по човешки, да поживеят, макар и един час, не по затворнически — и човек нравствено се променя, макар и за няколко само минути. . .“ (с. 167).

В „Записки от мъртвия дом“ се вмъква един завършен самостоятелен разказ — „Акулкиният мъж“. Тук в нов вариант е подзета темата на „Хазайка“ — за разрушаването на един човешки живот. Акулка е невинна жертва на тъмните предразсъдъци и тъпия деспотизъм. Особено страшно е равнодушието, с което Шишков — мъжът на Акулка — разказва за своето престъпление. Убийци на



оклеветената девойка са не само той, но и родителите ѝ, и Филка Морозов. Най-ужасното е, че Шишков се е убедил в нейната невинност и въпреки това се поддава на думите на Филка, че пиян са го венчали и измамили и почва безмилостно да бие Акулка. Писателят чрез циничната изповед на престъпника неотразимо е разкрил жестокостта на примитивния, безхарактерен човек, в чиято душа се развихрят най-тъмните стихии. С нищо неоправданите побоища над Акулка за него стават развлечение, той все повече се озверява над своята беззащитна жертва и накрая я убива. Този разказ е протестен вик за невинно погубения, унижен човек.

Темата за спящата тираничност над безропотната душа, но в друга разновидност, стои в центъра на разказа „Кротката“. Там мълчителят е много посложен, сам жестоко обиден от живота. Той е раздвоен, трагичен, с безпоощадно чувство за вина. На тази тема е отделено голямо място и в „Унижените и оскърбените“, в „Престъпление и наказание“, „Братя Карамазови“. С особена драстичност е поставена тя в „Село Степанчиково и неговите обитатели“ и в „Бесове“. Фома Опискин е един от най-ярките сатирични образи в световната литература, по изразу на Томас Ман „комичен персонаж, стоящ на един ред със създанията на Шекспир и Молиер“<sup>1</sup>. Вероятно той се е оформял във въображението на писателя в каторгата, от мъчителното съприкосновение с такива тъпи деспоти като майора, който понякога среднощнахълтва в затвора и ако забележи, че някой арестант спи на лявата страна или ничком, сутринта го наказва и му поръчва: „Спи на дясната страна, както аз съм заповядал!“ Подобно на него Фома Фомич безжалостно изтезва крепостното селянче Фалалей заради това, че е сънувало бели бикове или че е танцувало мужишки танц. Знаменателен е диалогът между плац-майора и затворника Ж-ки, който изкусно е бодисал квартирата му. Жалкото „великодушие“ на нищожеството, необузданото самолюбие на мизерната душа са разкрити много лаконично, с поразяваща острота:

— Ж-ки, каза той — аз те оскърбих. Аз те набих напразно, зная това. Аз се разкайвам. Разбираш ли ти това? Аз, аз, аз (разр. на Дост.) се разкайвам!

.....  
— Разбираш ли ти това, че аз, аз (разр. на Дост.), твоят началник, те извихах, за да те моля за прошка. Чувствуваш ли ти това? Кой си ти (разр. на Дост.) пред мене? Червей! По-малко от червей: ти си арестант! А аз — по божия милост съм майор. Майор! Разбираш ли ти това?“ (с. 285).

Подобни реплики произнася и Фома Фомич, когато изпада в истерични кризи на самоизтъкване и злоба. По-късно тази отвратителна черта на плац-майора ще бъде разгърната и в „Престъпление и наказание“ в страшния образ на Лужин. В „Село Степанчиково“ писателят прониква до дълбоките психологически и обществени корени на това опасно явление. Той разсъждава изобщо за самолюбивите и деспотични нищожества, за да обясни постъпките на Фома Опискин. Тези разсъждения са дълбоки философски сентенции: „Ниската душа, излизайки изпод гнета, сама гнети. Угнетяваха Фома — и той веднага почувствува необходимост да угнетява; над него се гавреха и той веднага запозна над другите да се гаври. Той беше шут и веднага почувствува необходимост да си създаде шутове. Хвалеше се до нелепост, гавреше се до невъзможност, изискваше птиче мляко, тиранствуаше без мярка...“ Но самозабравянето на Фома не може да се обясни, без да се познава окръжението, сред което действа. Той е храненик и в същото време неограничен властник над своя благодетел полковник Ростанев. Достоевски рязко противопоставя и поляризира тези два образа. Порокът и добродетелта са изведени до своята крайност, за да се доближат в диалектическо единство. Ростанев със своята прекалена доброта, със страха си никого да не обиди, с робската си психика и безкритичност в същност настръ-

<sup>1</sup> Т. Ман. Цит. ст., с. 342.



чава самозабравянето на Фома, дава му възможност да смазва и него, и всички в имението. Неволно става съучастник на неговите мерзости.

Проблемът за различните разновидности на тиранията вълнува Достоевски през целия му живот. Но той за първи път стига до големи обобщения в „Записки от мъртвия дом“. „Село Степанчиково“ е написана почти едновременно с тази книга. В „Бесове“ виждаме най-страшната форма на тиранията — въздействието ѝ върху масовата психика, осакатяването и разрушаването на личността, насилието над човешката съвест. Верховенски така е сковал мисълта и волята на своите последователи, че никой от тях няма смелостта да му противоречи и да отстоява своето мнение. Той с чудовишно нахалство е успял да вкопчи всички и който веднъж се е свързал с него, не може да се измъкне от хищните му лапи. Единствен Ставрогин — човекът с демонична сила и ум, може да му надвие. Шатов с живота си изкупва своята честност и решителното си откъсване от групата. По една случайност остава жив Шигалев, който отказва да участва в злодейството. Сцената, в която Верховенски натрапва своя план за убийството на Шатов, е изключителна като психология на масовото тиранизиране и травматизиране на хората чрез страха. Вергински е чист човек. С цялото си същество той е против решението на Верховенски, но няма куража и моралната твърдост да брани своето становище докрай. Въпреки че прави отчаяни усилия да предотврати убийството, Вергински ужасно се обърква от заплашителните въпроси на Верховенски, огъва се и става съучастник в престъплението. „Всички наши повярваха, че Шатов ще ги предаде, но вярваха също и в това, че Пьотър Степанович си играе с тях като с пионки“ — заключава авторът и прави блестяща психологическа характеристика на този масов духовен парализ, който превръща личността в жалко подобие на човек. „Всички знаеха, че утре пак ще се явят до един на уреченото място и че съдбата на Шатов е решена. Чувстваха, че изведнъж са попаднали като мухи в паяжината на грамаден паяк, яд ги беше, но трепереваха от страх.“<sup>1</sup> Тези места в творчеството на Достоевски са страстен повик за пощада над личността, за нейното свободно изявяване.

В „Записки от мъртвия дом“ Достоевски направи своите изключителни открития и по един друг много съществен нравствен проблем — за добротата в нейните различни аспекти. В затвора за Достоевски по свой почин започва да се грижи младият арестант Сушилов, който се чуди как да му угоди и винаги е доволен от дребните възнаграждения. Този наивен момък срещу една сребърна рубла и червена риза се е съгласил да се размени с някакъв опасен престъпник и да излежава неговата тежка присъда. Такава обезличаваща доброта буди негодувание у писателя. Той обобщава своите наблюдения над Сушилов, прави изключително интересни изводи за този тип хора: „Характеристиката на тези хора е да унищожават своята личност всякога и всякъде. . . Сушилов беше много жалък младеж, напълно безотговорен и принизен, даже забравен. . .“ (с. 73). Вероятно под впечатлението от Сушилов Достоевски ще изгради образа на полковник Ростанев, в който до крайна степен ще поляризира чертите на своя доброволен паж, ще създаде един безсмъртен художествен тип. Ростанев е поставен в съвсем друга ситуация. Той е помешчик, с рицарска душа и красива, богатирска външност. Ростанев е по-богат образ от Сушилов. Чрез него Достоевски поставя един изключително важен проблем — как саможертвата и благородството, когато са изведени до крайност, когато безкритично са насочени към недостойни обекти, се превръщат в пороци, които погубват личността и нанасят зло на околните. Премазан духовно от своята тиранична майка, Ростанев страда от болезнено чувство за малоценност. Но най-страшното е, че този толкова пожертвувателен човек няма нравствени критерии за добро и зло. За него всички хора са

<sup>1</sup> Ф. М. Достоевски. Бесове. С., 1960. с. 548.



ангели. Той не само че не реагира на мерзостите на Фома, но винаги се чувствава страшно виновен пред него. Такова скудоумно непротивене на злото, което погубва човешкото достойнство, което води до безличие и жалко самоунищожение, което насърчава злото, Достоевски ненавижда. Авторският глас в романа непрекъснато се намесва, негодуващ, възмутен от своите герои. „Сега, когато видях всичко сам на дело, изумлението ми нямаше граници. Аз не вярвах на очите си; не можех да разбера такава дързост, такава нахално самовластие, от една страна, и такава доброволно робство, такава лековерно добродушие, от друга.“ Ростанев напомня Гоголевия Манилов и Оргон на Молиер, но той е по-сложен и е поставен на друга философска основа. Достоевски художествено защитава мисълта, че безпечената доброта на слабия човек е в същност порок, че тя е обществено вредна.

Цвайг и Гросман говорят за рембрандовско осветление в творбите на Достоевски, за „неочакван блясък в сумрака“ (Гросман. „Поэтика Достоевского“), за излъчване „на фините душевни флуиди от дълбок здрач, както при картините на Рембранд“ (Цвайг). Това особено важи за „Записки от мъртвия дом“. В безпросветния духовен мрак на каторгата, сякаш озарени от меки сияния, се появяват няколко светли образа, под чието очарование писателят ще оформи своя нравствен идеал за човека. Още Добролюбов в отзива си за „Бедни хора“ определя като най-характерна черта на Достоевски болката му за човека. Но това е не само болка за съдбата на човека, а и за неговите нравствени качества. Колкото и снизходителен да е към човешките пороци, писателят непосилно страда, когато се натъкне на хора с извратени души. Той е до смърт изтерзан от наблюденията си над детеубице Газин, над майора, над поручик Жеребятников и Орлов. Но особено е потресен от дворянина А-в (Аристов) — най-гадният от всички затворници. Тези отчаяни изповеди внасят много светлина в сложния нравствен портрет на Достоевски. „Аз се ужасих от тази страшна подлост и низост, сред която ме подхвърлиха, сред която се озовах“ (с. 81). Той е толкова погнусен от престъпната душа на Аристов, от неговата животинска натура, че закъхан от негодувание, възкликва: „Не, по-добре пожар, по-добре мор и глад, отколкото такъв човек в обществото“ (с. 79). При неговата характеристика писателят си служи с най-експресивни квалификации: чудовище, нравствен Квазимодо. По-късно в „Дневник на писателя“ той отново разказва за духовните инквизиции, които му е причинявало стълкновението с каторжната среда. И в този ужас като спасителен лъч му се е явявал един спомен от детството — за благородния мущик Марей — крепостен на баща му, който с майчинска нежност е приласкал и успокоил уплашеното от слухова халюцинация момченце. Марей сякаш се превръща в символ на човешките ценности, които крие в себе си народът. Достоевски се превръща в ликуващо дете, когато срещне истински хора. Още в ранната си младост той е пленен от духовната извисеност на своя приятел Шидловски, който подобно на Альоша Карамазов търси покой под монашеското расо, но не може да го намери. Напуснал манастира, той цял живот смирено носи дрехите на послушник. „О, каква откровена, чиста душа! . . . Чиста, ангелска душа!“ — пише Достоевски на брат си Михаил.<sup>1</sup> По същия начин той реагира и в „Записки от мъртвия дом“, когато говори за Настася Ивановна, за лезгина Нура, за старообрядца, за красивия момък Алей, за младия лекар в затворническата болница или за Баклушин. Може би един от редките мигове на пълноценно щастие писателят е изживял, когато пред него се е разкривала красивата, неземна душа на Алей. Колко възторг и обич бликат в лиричното възклицание: „Къде, къде си сега, мой добри, мили, мили Алей. . .“ (с. 67). Тези хора са всеобщо уважавани от всички престъпници. Те ги покоряват със своята честност, нравствена

<sup>1</sup> Ф. М. Достоевский. Письма. Т. I. М.—Л., 1928. с. 56—57.



устойчивост, с това, че никога не се възгордяват и самоизтъкват. В тяхната добротата няма мекотелост и самоунижение. Та са с непоклатими етични норми, твърдо отстояват своите убеждения. Над никого не проявяват насилие, болезнено реагират на безчестието. В тяхното смирение има много духовна сила и морална твърдост. Те са живият материал, от който Достоевски ще изгради своите любими герои, възплъщение на неговия идеал за истински човек. Особено одухотворен и обаятелен е Алеј. Този неграмотен момък е надарен не само с хубост и природен интелект, но и с изключително благородство. Той е изградена личност. За него Достоевски говори със същия ликуващ тон, както за Шидловски. „Трудно е да си представим как това момче през цялото време на своята каторга можа да запази в себе си такава сърдечна мекота, да създаде в себе си такава строга честност, такава задушевност, симпатичност, да не загубее, да не се разврати. Това впрочем беше силна и устойчива натура, въпреки цялата своя външна мекост. . . Той беше целомъдрен като чиста девойка и нечия скверна, цинична, мръсна или несправедлива насилствена постъпка в затвора запалваше огъня на негодуванието в неговите прекрасни очи, които ставаха от това още по-прекрасни. Но той избягваше кавгите и сбиванията, макар че не беше от тези, които биха дали безнаказано да ги обидят и умееше да се отбранява. Но кавги с никого нямаше; всички го обичаха и ласкаеха. . . аз считам Алеј далеч не за обикновено същество и си спомням за срещата си с него като за една от най-хубавите срещи в моя живот. Има натури дотолкова прекрасни по природата, дотолкова надарени от бога, че даже мисълта, че те могат някога да се изменят към по-лошо, ви се струва невъзможна. За тях вие всякога сте спокойни“ (с. 64—65). Писателят огромотява своя приятел върху евангелски текстове. Алеј е възхитен от думите на Христа, които са лйтмотив на цялото творчество на самия Достоевски: — Какво най-много ти харесва?

— Където Той говори: „прощавай, обичай, не обиждай, и враговете обичай.“ Ах, как хубаво Той говори! (с. 67). Образът на Алеј се превръща в истински нравствен кодекс за Достоевски. Редица негови изследователи с основание сочат Алеј като предвестник на княз Мишкин и Альоша Карамазов. Ето такъв е идеалът на писателя за истинското благородство и смирение, което не унищожава личното достойнство. То е осъзнато великодушие, пълна противоположност на огъващата се, безкритична и обезличаваща доброта на Ростанев.

В житието на стареца Зосима, в главата „За ада и адския огън, разсъждение мистическо“, има една забележителна мисъл, която стои в основата на всичките по-късни романи на Достоевски и която се поражда от мъчителните изживявания в каторгата: „Отци и учители, мисля: „какво е адът?“ Разсъждавам така: „Страдание заради това, че не е възможно повече да обичаш.“ Веднъж, в безконечното битие, неизмеримо нито с времето, нито с пространството, беше дадена на някое духовно същество, чрез неговото появяване на земята, способността да си каже: „аз съм и обичам“. Веднъж, само веднъж му беше даден мигът на любов деятелна, жива, а затова беше даден земният живот, а с него времената и сроковете, и какво: отхвърли това щастливо същество дарът безценен, не го оцени, не възлюби, погледна насмешливо и остана безчувствено. . .“<sup>1</sup> Княз Мишкин, Альоша Карамазов, Разумихин, юношата Аркадий Макарович, геройт, който води повествованието в „Унижените и оскърбените“, дори убиецът Родион Разколников няма да горят в този адски пламък, защото са обичали и са се раздавали, чрез своята любов и пожертвователност са се противопоставяли на злото. Княз Мишкин и Альоша Карамазов по същество са почти един и същ образ, поставен в различни обстоятелства. Княз Мишкин е по-безпльтен, по-неземен. Разбира се, те не са копие на Алеј. Писателят е вложил в своите любим-

<sup>1</sup> Братя Карамазовы. Цит. изд., с. 383—384.



пи и най-възвишеното от себе си. Въплътявайки се в тези лъчезарни, уравновесени герои, той може би е намирал временно успокоение от своята трагична раздвоеност. Альоша и княз Мишкин са надарени и с пророческата проникателност на своя творец. Те са много сродни и на неговите приятели Шидловски и религиозния мислител Вл. Соловьев. Тези образи имат своята здрава опора в живота и заради това в писмо до Страхов писателят споделя: „Нима фантастичният мой Идиот не е действителност, и при това най-обикновена!“<sup>1</sup> Своя нравствен идеал за човека Достоевски оформя не само под въздействието на каторжната среда, но и размишлявайки над личността на Христос. В затвора Библията е неговото единствено четиво, той има възможност много да се задълбочи над нея. Достоевски е влюбен и в печалния рицар на Сервантес. За него Дон Кихот е „най-великодушният от всички рицари на света, най-простият по душа и един от най-великите по сърце хора“. Но неговите любими герои имат много по-реален усет. Те не биха се сражавали с вятърни мелници, не биха тръгнали да гонят химери. Героичното начало на Дон Кихот у тях е трансформирано в друга насока: писателят постоянно ги поставя в най-противоположна на тяхната природа среда, безпощадно разпъва душата им, но те като Алей никога няма да се омърсят и променят, при всички обстоятелства ще останат човеци. Достоевски харесва и друг тип хора. Много интересен е приятелят на Разкольников — Разумихин. Този човек е деен, предприемчив, с желязна воля. Той съумява благодарение на своята енергия и ум да забогатее, да спаси Дуня, да облекчи участието на Разкольников. Активно се бори със злото и Аркадий Макарович от „Юноша“. И той като Разумихин има практичен усет. Аркадий твърдо отстоява на нечестните домогвания на Ламберт, гневно го изобличава, сбива се с него и с Бьоринг, за да защити Ана Андреевна и Екатерина Николаевна, успява да попречи на Версиров да убие Екатерина Николаевна. Така че Достоевски обича и хора с борчески характер, които енергично се противопоставят на злото.

За героите на Достоевски са се изказвали най-противоречиви мнения. Още Добролюбов упреква писателя, че в тях той повтаря самия себе си. Понякога по този въпрос се натъкваме на единомислие у хора с коренно различен мироглед. Така Луначарски и Бердяев смятат, че всички герои на Достоевски са самият той, по израза на Луначарски, „в различни маски“. „Неговата кръв тече в техните жили. Неговото сърце бие във всички създадени от него образи.“<sup>2</sup> „Всички герои на Достоевски са самият той, неговият собствен път, различни страни на неговото същество, неговите мъки, неговите въпроси, неговият страдалчески опит.“<sup>3</sup> Дори Страхов в това съкащо от злора и завист писмо до Толстой твърди, че особено сродни на Достоевски са героите на „Записки от подземиеето“, Свидригайлов в „Престъпление и наказание“ и Ставрогин в „Бесове“.<sup>4</sup> Странно е, че в последно време същото приповтаря и Бурсов.<sup>5</sup> Разбира се, всеки автор неизбежно влага в творбите си и моменти от своята биография, и своята психика, и своя морал. Това особено важи за Достоевски. Негови мисли от писмата, публицистиката и бележниците му звучат през устата на най-противоположни герои — Ставрогин, Разумихин, Кирилов, Порфирий Петрович, стареца Зосима, великия инквизитор, княз Мишкин, Иван Карамазов и др. Неговата патологична страст към хазарта притежава героите от „Играчът“. Струва ми се, че най-близък литературен двойник на Достоевски е Иван Карамазов, но и той не се покрива напълно с него, а, напротив, често е негов опонент. Но да се отъждествява Достоевски със Свидригайлов, Ставрогин, с героя на „Записки от подземиеето“,

<sup>1</sup> Письма. Т. II. Цит. изд., с. 170.

<sup>2</sup> А. Луначарский. Достоевский как мыслитель и художник. Цит. сб., с. 449.

<sup>3</sup> Н. Бердяев. Миросозерцание Достоевского. Прага, 1923. с. 17.

<sup>4</sup> А. Г. Достоевская. Воспоминания. М., 1971. с. 396.

<sup>5</sup> Б. Бурсов. Цит. изсл. — Звезда, 1969, кн. 12, с. 87.



е направо клевета. Вече посочихме с каква погнуса и негодувание писателят говори за затворника Аристов. А в черновите на „Престъпление и наказание“ Свидригайлов носи дори името на своя прототип — А-ов.<sup>1</sup> Разбира се, в романа той е твърде видоизменен, със съвсем различна биография, с известни човешки и трагични пропядания. Както вече казахме, и Ставрогин, и Верховенски са творчески възсъздадени от живи хора, наблюдавани в Омския затвор. Те носят и някои черти на Бакунин и Нечаев. Който е вникнал в показанията на писателя пред следствената комисия, в дневника на неговата любима Аполинария Сулова, в спомените на приятелите му и на втората му жена Ана Григориевна, в кореспонденцията му, в отношението му към доведения му син Паша Исаев и към семейството на покойния му брат Михаил, ще бъде наясно, че този противоречив човек, болезнено ревлив, понякога ожесточено заядлив, дълги години роб на хазартната страст, раздразнителен и избухлив, е извършил такива нравствени подвизи, проявявал е такова кавалерство и отзивчивост, с каквито много малко хора са надарени. Нима могат да бъдат „маска“ на Достоевски и такива умствено ограничени, убоги същества като Голядкин, Лужин, Лебезятников, Фома Опискин, князът от „Сънят на вуйчо“, Верховенски и др.? Изследванията върху цялостното творчество на Достоевски показват, че той още в ранните си творби умее гениално да се превъплъщава в съвсем чужди нему души. Вътрешните монолози на Голядкин например — несвързани, разпокъсани, примитивни, говорят за една много бедна душевност, за умствена безпомощност. А характеристиките на различните престъпници в „Записки от мъртвия дом“ със своята ярка индивидуализация напълно потвърждават изключителното умение на писателя да проникне в чуждата душа. В същност голяма част от героите на Достоевски имат своите живи първообрази, но те никога не се покриват с тях, минават през сложен процес на художествено претворяване, стават изразители на неговите тревожни търсения, на неговите съмнения и страдания. Вече посочихме колко плодотворно е използвал в творчеството си живия човешки материал от Омския затвор. Там той опознава и поручик Илински, невинно осъден за отцеубийство. Писателят с необикновен размах ще сътвори от този образ един от най-пълнокръвните, най-интересните герои в световната литература — Митя Карамазов. Струва ми се, че този тих арестант, който се нахвърля на майора с тухла, без да го удари, и умирайки признава, че е постъпил така, защото е искал да пострада, е живият прототип на Миколка от „Престъпление и наказание“, който поема върху себе си убийството на лихварката и сестра ѝ, за да се обрече на мъченичество. Много тънко е почувствувал дарбата на Достоевски да създава ярки общочовешки образи неговият най-опасен съперник в това отношение — Лев Толстой, който пише на Страхов: „Вие казвате, че Достоевски описваше себе си в своите герои, въобразявайки си, че всички хора са такива. И какво! Резултатът е този, че даже в тези изключителни лица не само ние, родствениците на него хора, но чужденците познават себе си, своята душа...“<sup>2</sup>

В „Записки от мъртвия дом“ героите не са така раздвоени, болезнени, нямат това мъчително чувство за вина, както в останалото творчество на Достоевски, въпреки че много от тях, но преобразени и философски осмислени, се преселват в по-късните му романи. В тази книга няма задъханите, многословни диалози-изповеди, чрез които героите се саморазкриват. Единствено в „Записки от мъртвия дом“ писателят много пестеливо използва диалога. Главен градивен елемент на образите е авторската реч. След като портретира най-забележителните затворници, той прави големи философски обобщения за този тип хора. Тези обобщения са първоизворът на образите и замисълът на по-късните романи. Единствено

<sup>1</sup> Вж. коментара към цит. изд. от 1972 г., с. 286.

<sup>2</sup> Цит. по Б. Бурсов. Цит. изсл. — Звезда, 1969, кн. 12, с. 103.



тук писателят разказва с епическо спокойствие, няма я тази нервна до влудяване напрегнатост в повествованието, толкова характерна за неговия стил. Достоевски смело описва всички жестокости в затвора, садизма на някои началници. Финалът на книгата е обвинителен вик срещу това пагубно унижение и насилие над човека, което още повече го озверява. В „Записки от мъртвия дом“ авторът с много лиризъм изповядва как е възприемал заобикалящия го пейзаж. Той е надарен пейзажист, въпреки че в големите си романи много скъпернически използва този си дар. Описанието на Омския затвор и брега на Иртиш изцяло са пренесени в епилога на „Престъпление и наказание“.

Тази неголяма по обем книга съдържа сърдечни лирични изповеди, раздвижени масови сцени, живи психологически портрети и дълбоки философски размисли за най-важните нравствени проблеми — свободата, тиранството, добротата и престъпността — в тяхната диалектична сложност и разностранност. В „Записки от мъртвия дом“ геният избистря, задълбочава и обогатява своето виждане за човека и света, прави големите си психологически открития.